

LÖFFLER TIBOR:

AZ ÁLLAMSZOCIALIZMUS ÉS MODERNIZÁCIÓ KÖZÖTTI
ANTINÓMIÁRÓL

/Az ideológiatörténetírás lehetősége és a
politológia dilemmái/^x

S ahogy a magánéletben különbséget teszünk a között, amit egy ember hisz és mond önmagáról, és a között, ami ő valóban és amit tesz, a történelmi harcokban még sokkal inkább meg kell különböztetnünk a pártok frázisait és képzelgéseit a valódi organizmusuktól és a valódi érdekeiktől, az elképzelésüket a realitásuktól.

/Marx/

A bölcs kormányzatok mindenkor elismerték, sőt, tétélesen a nyilvános tanok közé fogadták azt az elképzelést, hogy régen történtek csodák; új csodákat azonban nem engedtek meg. A rég történt csodákat ugyanis a felsőbbbség már eleve úgy szabta meg és korlátozta, hogy ne okozhassanak zavart a közönségben, viszont mindig aggódnia kellett az új csodatevők miatt, hogy milyen hatásuk lesz a köznyugalomra és a közrendre.

/Kant/¹

Kiinduló problémánk egy ideológia- és elméletttörténeti érdekesség: a "szocializmus építése" megbékélt a modernizációs elméletek egykoron eretnekségnek számító gondolataival.² Olyannyira, hogy szinte már "illik" egy /korábban befűlladt/ modernizációs folyamatnak nemcsak folytatásaként, de egyenesen kiteljesedéseként, befejezéseként tekinteni társadalmainkat. Hipotézisünk viszont az, hogy az államszocializmusok és a modernizáció egymással anti-

^xSzerkesztőségünk nem ért egyet a szerző által felvállalt módszertani eljárással - a történetiség zárójelbe tételével -, mert ez az "államszocializmusok" változásait és annak mozgatóit elfedi. A dolgozat közlését a szerző következetesen végigvitt logikája indokolta, amely - bár egy leszűkített szempont alapján - kiváló kritikáját adja a sztálinista /államszocialista/ társadalmaknak. [a szerk.]

nómikusak. /Ez azonban nem zárja ki azt, hogy az egyes államszocializmusokban ne bontakozott volna ki modernizációs folyamat./

Felvetésünk elsősorban módszertani magyarázatra szorul.

A modernizációról

A témát alapvetően két elemzési síkon, a "cselekvési" és a "strukturális" szinten tárgyalhatjuk. Cselekvési szint alatt a társadalomirányítás és -formálás /társadalomépítés/ gyakorlatát értjük, középpontjában a politikai-hatalmi központtal, az értékeket befolyásoló /-elrendező/ vezérlőpulttal. A strukturális szint a társadalomformálás gyakorlatának eredményeit, hatásait foglalja magában, tehát az objektivációk világa, mely nevezhető modernségnek vagy modernitásnak is. Megközelítésünkben kulcsszerepet kap az ún. "modernitásküszöb", mely szinte cezúrát képez mind a cselekvési, mind a strukturális szintre. Jelzi a modernség, a modernitás kritikus mértékét és az e fejlettségnek megfelelő /vele adekvát/ társadalomszervezési és -irányítási gyakorlatot. A modernitásküszöbön "túl" a "modern társadalom" érthetőbb és kifejezőbb kategóriájával is helyettesíthetjük.

A modernitás-küszöbön "innen" állapotok tartoznak a tulajdonképpeni "modernizáció" alá. Minthogy a Modern Társadalom kifejlődését megelőző viszonyokról van szó, a két elemzési sík differenciálódik, mégpedig a Modern Társadalomhoz való viszonyuk alapján.

A cselekvési szinten megkülönböztetjük egymástól a modernizálás /promodernitás/ és a modernizáció /adaptáció/ gyakorlatát.³ A modernizálás olyan tudatos társadalomépítés, amelyben a Modern Társadalom értékeivel való azonosulás /promodernitás/ a legfontosabb motiváló erő. A Modern Társadalom mint cél jelenik meg. A célrendszer, a célelérést a modernizációs racionalitás jellemzi /ezért

használjuk a "promodernitás" kifejezését is/. A másik cselekvési variánsnak, a szűkebb értelemben vett modernizációnak azért szinonimája az adaptáció, mert a modernség jegyeinek, elemeinek kialakítása, létrehozása nem társul a modernség értékeivel való azonosulással. A Modern Társadalom nem kap helyet a céltételezésben, vagy amennyiben mégis, úgy többnyire ideológikus színezettel és legitimációs funkcióval. Az adaptáció eleve valami alkalmazását jelenti valamihez, hozzá alkalmazást, -illesztést, -igazítást. Olyan átdolgozást, melynek alapvető követelménye a mintafenntartás, az önazonosság, a megegyezés. /Itt a politikai-hatalmi központ mint azonosság-biztosító, mintafenntartó részrendszer veendő számításba./ Kétségtelen, hogy így is megindulhat a modernné válás folyamata és vizsgálható a modernség mértéke, állapota is, de mint-hogy alkalmazkodásról és rugalmasságról van szó, a folyamatot a szubsztancia megőrzése, egyfajta szubsztantív racionalitás vezérli, ami miatt a Modern Társadalom fejlődésének lehetősége nagyon is behatárolódik. Ennek felel meg a premodernitás, mely a modernség rendszertelen, "zárványszerű" jelenlétét fejezi ki. Ellenben a protomodernitás tartalma: Modern Társadalom "a kezdetektől", a modernség jegyeinek szerves egymásra épülése.

Az elmondottakból következik, hogy a modernizációt mindenekelőtt a Modern Társadalom perspektívájából tartjuk elemezhetőnek.

A Modern Társadalom kategóriáját a nyugati civilizáció fejlődéséből, az "európai mintájú" társadalomfejlődésből absztrahálhatjuk, s így adekvát kritikája is a "nyugati" valóságból indulhat ki. Nyilvánvaló, hogy sem a "modern" nyugati valóság, sem annak "ideáltipikus" absztrakciója /a Modern Társadalom kategóriája/ nem esik egybe jelenkorunk kelet-európai társadalmaival. Ennek

ellenére túlzottnak tartjuk azt az ellenvetést, mely az eltérő történelmi fejlődési utakra és a mindenkor különböző történelmi feltételekre utalva utasítja vissza a modernizáció illetően történő megközelítését, amint az pl. az "elnyugatosítás" /westernizáció/ veszélyére való hivatkozásokban a leghatározottabban megfogalmazódik. Ha ugyanis a modernizáció elméletét úgy szabjuk, alakítgatjuk, hogy minden elmaradott/abb/ társadalom elégedett legyen vele, a paradigma menthetetlenül relativizálódik. És ez nem pusztán módszertani veszélyt jelent, mert a Modern Társadalom kategóriája olyan, a nyugati civilizáció által kitermelt és manapság is kitermelődő egyetemes emberi értékeket közvetíthet - s ezért a kategória még "visszanyugatosítva" is operacionális -, melyeket a periféria felé haladva könnyen, közömbösséggel fogadhatnak. Ezért akkor is jogosnak tartjuk a paradigma alkalmazását, ha más valóság az, amelyre az absztrahálás során empirikusan vonatkozik /nyugat/, és más valóság az, amelyre a kutatás során - a verifikálás szándékával - vonatkoztatjuk /periférikus társadalmak/. Túlzás nélkül ad absurdum az, amikor a modernizáció nyugatból kiinduló elméleteit azért utasítják vissza, mert az adott társadalmat tekintve tapasztalatilag egyáltalán nem, vagy csak csekély mértékben igazolhatók.

A Modern Társadalom definiálása tehát elengedhetetlen feladata a modernizáció kutatásának, amit egyébként a "paradigma" fogalma már önmagában is megkövetel. A társadalmi- gazdasági elmaradottságnak és a tradicionális viszonyoknak /objektívációk világa/ a nemzetállam kezdeményező és különösen a szervező-irányító szerepét megkivánó felszámolására nem szűkülhet le a modernizáció fogalma az értelmezés során.⁴ Leragadni az elmaradottságnak és tradicionálisnak egy történelmileg konkrét léténél, azzal a veszéllyel jár, figyelmen kívül marad a

tradicionalitás - s így a modernitás - több dimenziója. Ezek megértése, feldolgozása, s egyben a modernizáció értelmezése megkívánja más diszciplinák igénybevételét, elkerülendő az, hogy az egyes diszciplinák - tárgyuk sajátosságának megfelelően - a maguk arculatára formálják a problémát.

Az antinómiáról

Dolgozatunk alaptézise a modernizáció és államszocializmus közötti antinómia. Feltévéseink szerint az államszocializmusok modernizációs gyakorlata csak az adaptációval és szubsztantív racionalitással jellemezhető modernizációra képes és hajlandó. Arra, amelyet az empirikus modernizáció-kutatás eddig a "felemás", "negatív", "kvázi", "pszeudo", "formális", "hiányos", "részleges", "torzult" stb. megjelöléssel írt le. Az antinómia hipotézise azonban nem az államszocializmusok modernizációs teljesítményére, elégtelen objektivációs világára reflektál. Lényege ugyanis az, hogy az államszocializmusok természete miatt lehetetlen vagy csak újabb történelmi lemaradás árán lehetséges a modern társadalommá válás, a promodernitás gyakorlatába való átlépés!⁵

Az antinómiából következik, hogy mind a "modern" /nyugati/, mind az államszocialista társadalmak létét levezethetőnek, s ezzel igazolhatónak tartjuk. Olyan elvi összeférhetetlenséget kell tehát kimutatnunk közöttük, ami alapján a kettő kölcsönösen kizárja egymást. Az államszocialista modernizációt ezért egy társadalom- vagy világkép meghatározásával értelmezhetővé kell tennünk, amint azt magának a modernizációs paradigmának az esetében tettük /első lépésként/ a "modern társadalom" kategóriája bevezetésével.

Az antinómia bizonyításához mindenekeelőtt meg kell ismernünk az egyes államszocializmusok immanens, elsőd-

legesen struktúráló tényezőit. Azokat, amelyek a társadalmi változásokat a politikai hatalomhoz kapcsolódó értékrendszer szerint szabják meg.

Az eljárás logikája

Módszerünk axiológikus: szubsztanciális elemzés.

Tárgya az államszocializmusok általános szervezeti, intézményi és működési alapelve, s ezen keresztül a társadalom alapviszonyai, azaz egyfajta "igazi lényeg", természet, szubsztancia, mely intézményi formákban kifejezésre jut.

Az államszocializmusokat közös alapelvekből vezetjük le, s ezen relative egységes alapelvek, mint elsődlegesen struktúráló tényező szerint modellezhetőnek tartjuk.⁶

Az alapelvek történelmi jelentősége abban áll, hogy közrejátszottak az államszocializmusok megszületésében, s ma is munkálkodnak. Befolyásolják a társadalom tudati viszonyait, az egyének társadalmi cselekvését, illetve partikuláris érdekek rejtett érvényesülését segítik elő.

Az alapelvek - éppen azért mert alapelvek - gyakorlatilag megkérdőjelezhetetlenek. Nem állnak össze egységes ideológiai rendszerré, és e minőségben nem kerülnek a viták, a megméretés politikai nyilvánossága elé. Ebből kifolyólag gyakorlati politikai és gazdasági intézkedésekből, - felületesen szólva - a "reformok" mindenkori korlátozottságából következtethetünk rájuk. /Előfeltevésünk azzal magyarázható, hogy az alapelvek képviselőit - nevezzük őket fundamentalistáknak - politikai okok miatt szinte lehetetlen szociológiailag markánsan körülhatárolni.⁷

A történetiség elve jelen esetben - amint azt az antinómia kapcsán már jeleztük - elsősorban elmélet-, eszme- és ideológiatörténetileg meghatározó.

A szubsztanciális alapelvek miatt már az államszocializmusok korai berendezkedései is megszorításokkal magyarázhatóak a hagyományos etatizmussal, polgárháborúval, ellenséges környezettel, hidegháborúval, és olyan szubjektív paraméterekkel, mint személyi kultusz, belső hatalmi törekvések, vezetési módszerek. Ez azt vonja maga után, hogy az államszocializmusokat nem vizsgáljuk a megszokott történeti-genetikai szempontok alapján. Eltekintünk azoktól a tényezőktől, amelyek a modell megjelenési formáját mindenkor konkretizálják: az egyes társadalmakat formáló /"kényszerítő"/ feltételrendszertől, a megelőző fejlődéstől, az öröklött tulajdonságoktól és adottságoktól.⁸

Lemondunk ugyan a "történeti" és "logikai" egységét tartalmazó komplex történelmi elemzésről, de a történetiség elvét csak kutatáslogikai szempontok alapján, a kutatás egy bizonyos szintjén tartjuk figyelmen kívül hagyhatónak. Ezt a szintet egy olyan "logikai kifejtés" jelenti, mely a kutatás tárgyának - sajátos "természetéből" eredő - differentia specificáját adja meg, s amely "kulcs a történetinek a megértéséhez".⁹

Az államszocializmusok keletkezésének és létrejövésének történelmi-múltbeli előfeltételei mellett rekonstruálásra vár kialakult valóságuk immanens lényegüknek megfelelően újratermelt feltételei, mint fennmaradásuk és növekedésük önmagukból eredő feltételei. Ezek kibontása a termelésből indulhat ki, a termelési mód figyelembevételével.¹⁰

A szubsztanciális elemzés melletti döntésünk azonban nem kizárólag módszertani kérdés, mert az államszocializmusok kritikai-történelmi elemzése még nagyon is aktuálpolitikai érdekek függvénye.¹¹

Módszerünket indokolja, hogy az államszocializmusok szervezeti-intézményi rendszerének, gazdasági mechanizmusának fel- és kiépítésére különösen jellemzőek elvont

logikai és elméleti megfontolások, idealizált elképzelések megvalósítása. A genézis és általában e társadalmak újratermelődési módja visszavezethető a szocializmus egy általános - és a mindenkori partikuláris érdekek szerint is változtatott - elméleti modelljére. A társadalomszerveződési elvként szolgáló elméleti-ideológiai előfeltevések és az érdekviszonyokat elfedő teorémák, kategóriák vizsgálata ezért elengedhetetlen. Általa érzékelhetővé válhat a társadalomfejlődés alapelveknek megfelelő "ideáltipikus" iránya és jellege. Ugyanis a társadalomszerveződés principiuma kijelöli a társadalmi változások látens határát. Magyarán az alapelvek l o g i k a i s z e r - k e z e t e, illetve ennek elemzése rávilágít más társadalomszerveződési elvek realizálódásának lehetőségére.

A marxizmus alakváltozásai

Magától értetődik, hogy az államszocialista társadalomszervezés alapelveinek elmélet-, eszme- és ideológiai vonatkozásait összefoglalhatjuk egy marxizmustörténetben. Jelen esetben ennek két aspektusát emeljük ki: egy változó szocializmus- és kommunizmusképet /avagy egy társadalom- és világképet/, valamint a marxizmust mint az államszocializmusok politikai ideológiáját. Minthogy mindenkor konkrét lét- és érdekviszonyok profitálnak az eszmékből, a marxizmust - K. Mannheim nyomán - egy "egzisztenciális felbontás" útján "létharchoz" kell rendelnünk, mely során "létbeágyazottságának" megfelelő konkrét megnyilvánulásai kerülnek előtérbe. Ennek előfeltétele és követelménye elmélet és ideológia elemi megkülönböztetése. A köznapi tudat, valamint a marxizmus /s rajta keresztül az államszocializmus/ vulgáris bírálói azonban hajlamosak lemondani erről, és az elméletet annak ideológikus társadalmi tudattartammá vált maradványaiból ma-

gyarázzák. Ez a Heideggerre emlékeztető "konkrétához fordulás" többé-kevésbé indokolható, hiszen egy eszme "elméleten kívül" funkcionál. Egyben mégis logikátlan, mert a konkrét ideológikus eszmét akkor is az elmélet - mondhatni - létmódjának kell felfognunk /az eszme ez esetben az elmélet tulajdonképpeni, faktikus létezése/, és mivel szembevetően ontikus összefüggéssel állunk szemben, mindenképpen el kell választanunk a jelenséget /eszme, ideológia/ a lényegtől /elmélet/, és nem vezethetjük le az utóbbit az előbbiből.

Ahhoz, hogy az eszmét, ez esetben az alapelveket megértsük - hiszen a logikai szerkezetet keressük! - a marxizmus elméleti szintjét is érintenünk kell.

Elfogadva Almási Miklós felosztását, a marxizmust alapvetően hármas tagoltságúnak tartjuk, az alábbiak szerint.¹²

1. A marxizmus mint az államszocializmus "államfilozófiája". Az elmélet legitimáló funkciójú, "többnyire prospektív, a jövőben alakítandó, programba vett társadalmi-politikai döntésfolyamatok alapelveit kapcsolja össze a korábbi döntésekkel, és a társadalmi-szervezeti rend alapelveivel". A teória igazol, de egyben cáfolja a "zavaró" elméleteket is.

2. Az értelmezés autonóm sikja az igazolás és cáfolás között. Tartalma a klasszikus szövegek exegézise, aszerint, hogy mit hogyan kell és lehet értelmezni, valamint mi vetendő és küzdendő le, mi integrálható a polgári felfogások köréből. Ez az ideológiatermelés addig autonóm, míg nem veszélyeztet legitimációs támpontokat, amikor is állami-politikai beavatkozás következik be. /lásd az első számú jegyzetet./

3. Magának az elméletnek a /tudományos/ szintje, a maga immanens, fundamentális összefüggéseivel és kritériumaival.

A "szocialista társadalomfejlesztés" ideológiájának is nevezhető alapelvekben az elmélet és eszme az ideológiák hagyományos feladatát is ellátják, közrejátszanak a "hamis tudat" alakulásában és alakításában. Emellett a klasszikus értelemben vett ideológiákat is szolgálva az elmélet és eszme a társadalmi konfliktusok eszközzé válnak és szerepük az lesz, hogy a partikuláris érdekeket általánosnak láttassák, és az össztársadalom érdekeivel megegyezőnek állítsák be.

Tegyük hozzá, hogy az elméletnek a legitimációval rokon apológikus rendeltetése is lehet a már megtörtént vagy éppen folyó politikai gyakorlat "utólagos racionalizációja" útján. Szabó Miklós találóan az állapotideológia műszavával jelöli ezt. Ebben az esetben az adott intézményrendszer vagy társadalmi állapot létjogosultsága a bizonyítandó. Ennek ellentéte a programideológia /ugyancsak Szabó M. kifejezése/, melyet magunk a marxista elmélet első társadalmi funkciójának tartunk az államszocializmusokban: "bizonyos politikai törekvéseket és érdekeket az adott társadalmi állapot gyökeres megváltoztatásának célkitűzésével igyekeznek igazolni". A marxizmus mint programideológia nem a fennálló, hanem a megvalósítandó állapotokhoz kapcsolódik, s benne "a program, az adott állapottal szembeszegezett célkitűzés" a döntő.

A programideológia politikai mítosszá válik, mikor "az elérendő végcél mintegy utópiaként a messzi távolban lebeg, az aktuális küzdelemmel eleven kapcsolata nincsen, a közvetlenül kitűzött célok nem mutatnak haladást ebben az irányban".¹³ Az éppen aktuális praxis oly módon tagadja a múltat és a jelent, hogy a jövőkép csak a jelenkori adottságok idealizálása és normává tétele útján alakul ki, ami - paradox módon - konzervatívvá teszi az eredetileg radikális-progresszív eszmét.

Tömören szólva az ideológiakritika jelentőségét abban látjuk /mindenekelőtt a lehetőségeiben korlátozott jelenkortörténet számára/, hogy a transzcendens burok lehántásával felszínre kerülhetnek az ideológiák valóságtartamai: az adott érdek- és függőségi viszonyok, valamint az uralmi rend. Legfőképpen pedig - mint már kifejtettük - kitapintható a társadalmi változások - jelen esetben oly fontos - látens határa, minthogy az ideológiák célpontja a társadalmi cselekvés.

Az ideológia "egy torz valóság afirmációja", és ebből kifolyólag "éppen 'hamisságában' adekvát kifejezője ennek a torz valóságnak".¹⁴

Ismeretelméleti háttér

A társadalmi cselekvésben olyan pontra lettünk, amelyből módszeresen kibonthatóak az államszocializmusoknak az antinómiakoncepciónk alapzatát képező sajátosságai.

Ugyan kissé sommás, de helytálló Jürgen Habermas azon megállapítása, hogy "maga a marxizmus nem más, mint a pusztán teoretikus filozófiának és a praxistól elvonatkoztató totalitás-konstrukciónak a kritikája" /kiemelés tőlem - L.T./. ¹⁵ Amiért érthetőnek tartottuk a "konkrét-hoz fordulás" vulgarizáló megoldását, az az - s ezt Almasi és nyomatékosan hangsúlyozza -, hogy nem önállóíthatjuk a marxizmus filozófiai elméletét az ideológikus rétegektől. Ellenkező esetben meg kellene fosztanunk specifikumától, minden fennálló radikális bírálatától és megváltoztatásától /!/. Viszont a dologból következik, hogy a marxizmus kritikai módszerei alkalmazhatók és alkalmazandók a marxizmust hirdető minden társadalmi-politikai praxisra.

Az ún. alapelvek adekvát, ideális terepe a sztalinai politikai gyakorlat volt. Ez a praxis hagyományozódott át

később, továbbadva az ismeretelmélet által újjáélesztett Marx előtti szemléletmódját: "a sztalin korszak egész hivatalos marxizmusát jellemezte", hogy - Gramscit idézve - "visszaléptek a filozófiai materializmushoz". E felfogásban "a társadalmiság épp úgy puszta objektum, akár csak a természet". A megismerő szubjektum szükségképpen transzcendentálódik, mert az objektivitás fetiszizálásával a társadalom tagjai, azaz "minden más egyén is" merő objektummá válik. A sztalinizmus így felvállalhat egy marxista eredeztetésű jövőképet, de gyakorlata során "a valóságosra mint adottra kívülről erőszakolja rá magát, 'átalakítja' a valóságot, illetve 'helyreállítja' a valóságot, illetve 'helyreállítja' a valóságos megbomlott rendjét", ¹⁶ mert amit realizálni akar, az már eszmeileg eleve adott. A megismerés minden más eszköze és alanya legfeljebb csak hasznos eszköz lehet a célmegvalósítás során: egyetlen lehetséges valóságmagyarázat van. Ennek megfelelően intézményesedik a megismerés és társadalomformálás letéteményesének, az a p p a r á t u s n a k a /deklarált/ magasabbrendű meg- és felismerési képessége. Csakhogy az apparátus kompetenciájának forrása sokkal inkább az információk monopolizálása, mint a megtanult hozzáértés, szakértelem. ¹⁷

Az ismeretelméleti visszalépés lényege az ideológiailag burkolt szakítás a marxizmus azon elméleti fundamentumával, mely az egyének szubjektív felfogott anyagi-érzéki tevékenységét teszi meg kiindulópontjává. ¹⁸ Kolin Péter szerint a marxizmus "strukturái szükség-szerűen analóg vonásokat" mutatnak a kereszténységgel. ¹⁹ Állítása - melyet sémákkal is igyekszik bizonyítani - vitatható, de figyelemre méltó elmélettörténeti háttérét nyújtja a sztalinizált marxizmusnak, mely egy szervezet- és intézményrendszeren keresztül társadalompszichológiailag hat az állampolgárok gondolkodására,

beállítottságára, végső soron pedig önreprodukciós törekvésére.

Logikai szerkezetét és társadalmi elhivatottságát tekintve a sztalinizmus a gnoszticizmussal analóg²⁰ és valláskritikai eszközökkel is jellemezhető. /Nem alap-talan az a felfogás, mely a sztalinizált marxizmust - szociálpszichológiai kihatásai miatt - "evilági eszkatológiának" tartja./

A sztalinista megismerés ontológiai előfeltétele nem a praxis, hanem az objektív valósággal szembeállított a priori eszmei-eszményi kép. Egy ún. "ismeretelméleti paralellizmus" folytán az eszme és az anyagi világ elszakad egymástól, úgy, hogy az eszme elsőbbséget élvez.²¹ Ebből következik a "kell"-nek a "van"-nal szembeni prioritása, ami egy tiszta "kellés"-ben esúcsosodik ki. Az eszmét becsempészik a dolgok helyébe és a tudatot a lét helyébe állítják. A valóság visszatükröződése az eszmei örökségre redukált egyszeri aktussá válik. A sztalini praxisban a szocializmus léte az anyagi valóságtól függetlenített sajátosan "tiszta" lét lesz. A szocializmus értékei és a praxis szubsztancializálódnak: az államszocializmus sajátossága önnön létezése lesz, ami nem vezethető le külső célokból, és célszerűsége sem tételez végső soron külső célt. Ez tiszta formában a sztalini szovjet modell feltétlen követésében jelentkezett, ami később úgy oldódott, hogy a szocializmus építésének olyan általános törvényszerűségeket /alapelv szubsztancia/ tulajdonítottak, melyek - úgymond - az egyes országok sajátosságai, fejlettsége stb. által konkretizálódnak. Ez a tétel viszont olyan történelmileg abszurd rendszereket is igazol, mint pl. a kultúrális forradalom Kinája, és többek között ideológiailag arra alapozódik - ami egyébként igaz -, hogy a marxizmus alapítói nem készítettek

recepteket a jövő "lacikonyhája" számára. Ez azonban pusztán pragmatista eljárás, mert a marxizmusnak annyiban van igazságértéke, amennyiben minden praxist a szocializmus építése kísérleteként igazol, és ez úton egyben felmentést is ad a "hibák", "torzulások" alól, azzal, hogy bármi is történt, a szubsztanciális értékek sértetlenek maradtak.

A termelési módról

Ujra igénybe vesszük az elemzés két síkját, a "strukturális" és "cselekvési" szinteket. A strukturális szint egy termelési mód felőli, formációelméleti meghatározást tesz lehetővé.²² E síkon folytak és folynak a legkomolyabb interpretációs csatározások arról, hogy az államszocializmusok társadalma a "kommunizmus alsó fokának", önálló "szocialista termelési módnak", "átmeneti társadalomnak", "preszocializmusnak", vagy netán "ázsiai termelési módnak" /stb. tekinthetőek-e. A hivatalos értelmezés a Gothai Program marxi kritikáját veszi alapul, és olyan átmeneti, posztkapitalista társadalmat tételez, mely Marxnál a kommunizmus alsó fokának mint szocializmusnak számít. A "posztkapitalista" kifejezést következetesen alkalmazzuk, mert az államszocializmusok termelési módjának posztkapitalista jellege a "kizsákmányolásmentes társadalom" állításával eredendően tételeződik, míg a kommunista-szocialista jelleg vitákra ad alapot.

Az alapelvek szerint az államszocializmusokban megszűnt "az ember ember általi kizsákmányolása". Ez egyben azt is jelenti, hogy lényegi jegyeit tekintve meghaladottá vált az utolsó kizsákmányolásra épülő termelési mód, a kapitalizmus /a Marxra való hivatkozás tehát csak végső érv/. Csakhogy egy posztkapitalista termelési mód a termelés objektív és szubjektív feltételeinek újra-

egyesülését, s ezen keresztül egy közösségi /nem-politikai/ társadalom létezését feltételezi! Nyilvánvaló, hogy ez nem mondható el az államszocializmusról, mely társadalmi berendezkedésének teljessége, szerveződési elve, szubsztanciális értékei "a magántulajdon megszüntetése" körül forognak. Ez a magántulajdon azonban formális-jogi értelemben vett magántulajdon. Kardinális jelentőségű, hogy a bolsevik teoretikusok számára a kapitalizmus egyet jelentett a piaci viszonyokkal és a formáljogi magántulajdonnal.²³ A bolsevik mozgalom /és utóbb az államszocializmus/ objektív lehetőségei és a szocializmus céltételezése között később feszültség keletkezett. A szocializmus a magántulajdon olyan leépítését /likvidálását/ tartalmazza, melynek természetes velejárója az árutertermelő viszonyok megszűn/tet/ése. A gyakorlatban viszont ennek elmentmond a termelőerők fejlettsége, pontosabban fejletlensége. Elméletileg csak látszólagos megoldás az, hogy az áru- és pénzviszonyoknak az állami tervezési és irányítási mechanizmus felügyelete mellett zajló térnyerése "elősegíti" a termelőerők fejlődését, s ezúton megteremthető a kommunizmusba való átfejlődés gazdasági bázisa. E felfogásban az áru- és pénzviszonyok nem társadalmi viszonyok, hanem csak technikai eszközök a szocializmus felépülését garantáló állami tervezési-irányítási apparátus kezében, mely ezekkel felfegyverkezve tetszőlegesen és bizonyíthatóan erősíthet működése hatékonyságán! A kizsákmányolásmentes társadalomnak a magántulajdon megszüntetéséből levezetett víziója folytán kiiktatták a formáljogi magántulajdont. De ezzel csak totalizálódott a termelés objektív feltételeinek szétválasztottsága mint az egyének tulajdonnélkülisége! A tőkeviszony nem szűnt meg, csak deformálódott és hordozójává az állam vált. Fennmaradtak a bér munkán alapuló árutertermelőviszonyok, azzal a különbséggel, hogy a tőkeviszonyt

leválasztották a magánegyénekről²⁴ /ezért használjuk az államszocializmus kategóriáját/. Az állam az iparosítás során modernizációs funkciót tölt be. Totalizáló tevékenysége nemcsak a jogviszonyok terén /mindenki tulajdon nélkülsége/ érvényesül: a tradicionális premodern termelői struktúra felszámolásával egyének tömegeit kényszeríti bér munka viszonyba a gazdaságon kívüli kényszer segítségével. Ez a kényszer azonban nem korlátozódik az "eredeti szocialista felhalmozás" időszakára, mert a magántulajdontól való megfosztottság politikai megfosztottságot jelent, szemben a nyugati kapitalizmussal, ahol a pénzhiány, a pénz mint tőke hiányának gazdasági kényszere akadályozza a magántulajdonossá válást.²⁵

Az államszocializmusok alapvonásává vált, hogy a politikai szférának represszíven kell viszonyulnia a gazdasághoz, mert az a magántulajdonossá válás táptalaját képezheti, és főleg saját állampolgáraihoz, akik számára és akikkel szemben /egyszerre! / garantálják a magántulajdon tagadására épülő szocializmust. Ennek felel meg egy olyan politikai intézményrendszer, mely nem válhat /az ezek szerint/ megbízhatatlan állampolgárok cselekvési színterévé, s amelyet ezért egy /a garanciát biztosító/ "politikai osztály" működtet.²⁶

Az intézményesedési mód

A "termelési mód" mellett érdemes lenne ezt a kategóriát is bevezetni. Azon célból, hogy a viszonylagos önállósággal bíró felépítmény szerkezetét, elemei elrendeződését, tehát a társadalmi cselekvést mint a társadalom megszervező/őd/ését árnyaltabban tudjuk értékelni.

Az államszocializmus logikájában a termelés a formáljogi magántulajdon felszámolásával elveszti tőkés jellegét, a piaci viszonyok és az értékkategóriák kiiktatásával megszűnik az árutermelés is. Ez a tulajdonjog-

ra összpontosító árutermelés-ellenesség a polgári társadalom totális felszámolására tör, amit a tulajdonviszonyok terén el is ért.

A polgári társadalom árutermelő társadalom. Alanya nem a magántulajdonos, a burzsoá. /A burzsoá pedig nem azonos a tőkessel, a kapitalistával./ A "magántulajdonos" csak a magánegyén tulajdonosi minőségét jelzi, tehát a polgári társadalom valóságos szubjektuma a magánegyén /a francia "homme"/, aki a társadalom többi tagjaival "pénzközösséget" alkot. Közöttük a személyi függőségek-től mentesített dologi /pénz-/ viszonyok közvetítenek. A pénz közössége nem szerves, hanem az atomizálódott individuumok elidegenedett közössége. Az atomizálódás az egyén közösségtelenedése, vagyis a polgári társadalomban az egyének társadalmisága és közösségisége kettéhasad. A nem-közösségi társadalom integráltságát az önértékeit követő magánegyének politikai - tehát szintén elidegenedett - "közössége", az ún. politikai állam biztosítja az általános érdekek érvényre juttatásával. A politikai állam tevékenységében a magánegyén mint "citoyen" vesz részt. A politikai állam tehát az állampolgárok /citoyen/ cselekvési terepe és a kormányzati hatalom, az államparátus csak - többnyire alárendelt - mozzanata annak! Némi egyszerűsítéssel /állam-/polgári demokráciának is nevezhetnénk, kihangsúlyozva azonban, hogy a polgári jelleg a kelet-európai politikai szótárakban csak magántulajdonhoz való jogot - mint a kizsákmányolás bizonyítékát - hivatott kifejezni.

Az államszocializmus totalizáló törekvései a magántulajdonosok mellett a magánegyént is célba vették. Tetették ezt úgy, hogy a termelést szinte "predesztinálta" az árutermelésre önnön fejlet/len/sége! A szükségletei vezérelte és önértékeit követő magánegyén valóságát az új, szocialista embertípus jelszavával igyekeztek felőrölni.

Egyfajta neojakobinus citoyen-eszmény vált uralkodóvá, amely a magánérdek és -tudat elsorvasztása végett feltétlen közéleti-politikai aktivitást követelt, ám oly módon, hogy az az állampolgárok alattvalói mivoltában merült ki, érintetlenül hagyva a politikai osztály uralmi pozícióit. Az "új ember" ideológiai nyomása²⁷ diktatórikus módszerekkel egészült ki.²⁸ "A 'proletárdiktatúra' és az 'éleződő osztályharc' jelszavával ... a párt és államvezetés 'totális diktatúráját' " igyekeztek megvalósítani.²⁹ Ezt a szisztémát, szervezet- és intézményrendszer totalitárius rendszernek írjuk le. De az ismert felfogásokkal ellentétben nem egy hiposztázált diktatúraszörny értelmében, hanem annak kategóriális tükröződésére, hogy a magánegyének társadalma nem a politikai állam útján szerveződik meg. A magánegyéneket a közösség képviseléseként, megtestesítéseként fellépő apparátus szisztematikusan atomizálta /közösségtelenítette/, s szervezte meg egy átfogó vertikális-hierarchikus hatalmi struktúra körül a köztulajdonnak deklarált állami tulajdon bázisán. Utóbbi mozzanat az Ázsiai Termelési Mód /despotikus/ társadalomszervezési technikáját idézi,³⁰ ami miatt az "Ázsiai Szerveződési Mód" terminusát is alkalmazhatnánk. Ezen a proletárdiktatúra fogalmának bevezetése sem tud változtatni. Az új berendezkedés ugyanis "a proletárdiktatúra ideológiai tételezése alapján nyugvó pártpolitikai akarat" eredményeként született és utóbb "a politikai centralizáció ... elvonatkoztat korábban meglévő bázisától", az államszervezet a deklarált osztályjellegét nem intézményesítette, s a korábban "széles" tömegbázist a "csoportminőségben" történő "monopolisztikus" hatalomgyakorlás gyengítette".³³

A totalitarizmus tehát a polgári termelési mód és illuzórikus közösségiség /érintkezési viszonyok/ inadekvát egymásra épüléséből adódik.

A társadalmi javakból való részesedés az össztársadalmi szervező-irányító funkciók betöltésén keresztül lehetséges a politikai osztály tagjai számára. A parancsgazdaság tervutasításos rendszere a termék- és értéktöbbletet államilag koncentrálna. Az elidegenítés - formái szerint - minden esetben közösségi jellegű, tartalmát tekintve pedig a diszfunkcionális beruházásokat és a pazarló mechanizmusok fenntartását is magában foglalja. Mindaddig nem beszélhetünk kizsákmányolásról /vagy ha úgy tetszik élősdiségről/, amíg az elsajátított többlet a közfunkciókon keresztül közvetve visszatérül, ami viszont feltételezi, hogy a betöltött közfunkciók valóságosak /szükségesek/ és megfelelően el is látják őket. Vagy pedig azt, hogy a termelők és funkcionáriusok egyazon közösségbe tartoznak.³² De - mint láttuk - sem szerves, sem politikai közösség nem áll fenn, ráadásul a politikai osztály monopolizálta a közfunkciókat, akárcsak az információkat.

A "kizsákmányolás" esetei tehát látensek, funkcionális értelmezése pedig - mint politológiai dilemma - ellentmond a kizárólag magántulajdonhoz kötésével. /Utóbbi felfogás azonban egyértelműen az Ázsiai Termelési Mód kategóriáját likvidáló sztalinizmus vulgarizmus terméke!/
.

Az áru- és pénzviszonyok rehabilitálása nemcsak a parancsgazdaság anarchiáját mérsékelte, hanem - mint társadalmi viszony, azaz szervező elv - a totalitarizmus személyi függőségi viszonyainak a visszaszorításával a dologi függőségi viszonyokat élesztette újjá, ezért emancipatórikus.

A szisztéma közgazdasági alapja az, hogy fennmaradt a termelő egységek áru- és pénzviszonyokat kívánó elkülönültsége. Az apparátus irányítási és tervezési mechanizmusa így a termelés utáni elosztási és /termék és fogyasztó közötti/ egyeztetési rendszerré vált.³³ Az apparátus lépett az árukategóriák helyébe és vállalta magára az értékviszony megjelenítését:³⁴ a termékek társadalmi

hasznossága az apparátus által közvetítődött. A piac nem szűnt meg /!/, csak szubjektivizálódott. Összegezve: az alapján véve árugazdaságot megfosztották adekvát áruformáitól, ezért - nemzeti méretű - adminisztratív piac alakult ki. Egy árugazdaság valós racionalitása az önző magánegyének polgári társadalmi érdekstruktúrájából fakad. Az apparátus számára ez közömbös, s a formális racionalitás helyébe az apparátus hiperracionalitása, mitikus előrejelzési bölcsessége, magasabbrendű meg- és felismerési képessége lépett /emlékezzünk az ismeretelméleti háttérrel/. A személyi kultusz jelensége nemcsak hogy ebből vezethető le, de struktúráisan kódolt is, mivel a társadalom megszabta intézményi korlátok híján csak az apparátus belső önmérséklete állíthat elé határokat, hiszen a kultikus formák melegágya, az apparátus - termelés és fogyasztás közötti - szerepe nem kérdőjelezhető meg. Az apparátus csak úgy láthatta el az értékkategóriákat helyettesítő funkcióját, ha a szükségleteket, s egyben a személyiséget uniformizálja. Utóbbival szembeállított egy idealizált embertípust, melynek realitását egyes egyéneknek az apparátus magasabbrendűségével alátámasztott kultiválásával biztosított.³⁵

Az apparátus szerepe a /nyugati/ tőkés-piaci anarchiánál magasabbrendű tudatosságot, termelés és fogyasztás közötti megfelelést, azaz lehetőség szerint szubsztantív /szükségletközpontú/ termelést tételezett. A termelés valójában csak deklarative volt szubsztantív: a fogyasztói igényeket igazították a termeléshez, s nem fordítva. Ez egyrészt a megtermelt fogyasztói javak minőségi és mennyiségi redukciójával, azaz - mint említettük - a szükségletek uniformizálódásával, és a fogyasztói törekvések visszafogásával, másrészt az egyének szokásainak, szabadidejének és értékrendszerének tudatos és akár represszív alakításával,³⁶ a sztalinizált marxizmus szociál-

pszichológiai hatásaira támaszkodva történt. A termelés oly módon volt szubsztantív, hogy a termelési-irányítási mechanizmus azt termeltetett, amit fogyasztani akart! A krónikus "hiány"-nak ezért hatalmi-politikai, jobb esetben illuzórikus-utópikus okai /is/ vannak.

Egy adekvát áruformáit visszanyerő árugazdaságnak szükségszerűen a világpiachoz kell kapcsolódnia. Csakhogy így a piaci viszonyok áttekinthetősége megnehezül, ami az alapelvek és egy árukategóriákat helyettesítő apparátus számára a piac mesterséges beszűkítésével ellensúlyozható. Az államszocializmusok ismert autarkias törekvései elsősorban ezzel magyarázhatók, gondoljunk csak a "táboron" belüli termékcsere-"kereskedelemre". A polgári társadalom totális tagadása a nemzetközi gazdasági kapcsolatok tagadása is egyben. Az iparosítás finanszírozása, az "innovációs járadék" kisajtolása az állam elnyomó funkcióját saját polgárai ellen fordította.

A modern társadalomról

Az ún. "neoevolucionista" struktúrális-funkcionális rendszer- és intézményelmélet³⁷ túllép a modernség /elméletileg nehezen használható/ leíró kritériumain és a funkcionális rendszerként felfogott társadalomnak az önmagából eredő reprodukciós feltételeit vizsgálja.

Az elmélet szerint a történelmileg a nyugati kapitalizmussal színre lépő modern társadalmakban az egyes társadalmi alrendszerek /politika, gazdaság, tudomány stb./ korábbi összefonódásuktól megszabadulnak. Eme differenciálódásuk során az alrendszerek a sajátos funkciójuk ellátása végett relative elkülönülnek, de úgy, hogy a maguk egészében lezárulnak egymás elől /funkcionális elkülönülés/. Sajátos logikára, szerveződési elvre, szervezet- és intézményrendszerre tesznek szert. Köztük ún.

médiumok vagy más néven generalizált közvetítők teremtenek kapcsolatot, mint pl. politika és gazdaság között a pénz, állam és közigazgatás között a joganyag. Szociológiailag kulcsfontosságú, hogy az alrendszerek funkcionális elkülönülését a funkcióval azonosuló, szférája sajátos belső logikája és értékszempontjai szerint gondolkodó elkülönült réteg hordozza! A folyamat mozgatórugója az, hogy maga az össztársadalmi reprodukció kívánja meg a létszférák /alrendszerek/ elkülönülését, amelyek egymás autonómiája, sajátos logikára állása megőrzésével tudnak eleget tenni reprodukтив funkciójuknak.

A modern társadalom alapvető érdekei a szekularizáció /elvilágosodás/, a racionalizáció /célelés az eszközök és lehetőségek ismeretében/, és az individualizáció.

Mikroszinten a modernizációval kialakul a törekvő, pragmatikus, célracionális és autonóm személyiség, aki-
nek életszemléletét, etikáját és mindennapi gyakorlatát a tudatos individualizmus jellemzi.³⁸

Konklúzió

A Modern Társadalom az áruüzemelés társadalma.³⁹
A kissé absztraktnak tűnő "alrendszerek" egy igen kifinomult társadalmi munkamegosztás magas szinten elidegenedett világot kínálnak. Már a fiatal Marx az emberiség előtt álló történelmi feladatnak tartotta az egyéneknek az elidegenedett lét- és tevékenységszférákból /vagyis a funkcionalisták alrendszereiből/ való visszatérését. Jürgen Habermas úgy fogalmaz, hogy az alrendszerek "fel-
élik" az egyén mindennapi életét, az ún. "életvilágot". Azt, hogy ezek nem elvont elméleti eszmefuttatások, bizonyítja, hogy a "magas komplexitású" nyugati társadalmakban olyan új mozgalmak, "posztmodern" törekvések je-

lentkeznek, amelyek a személyiség újraintegrálását célozzák és a társadalomszerveződés ennek megfelelő útját-módját keresik.

Magunk a modernizációt éppen e posztmodernitás távlatából fogadjuk el, de a modernitás-küszöb elérése nélkül e távlat csak merő illúzió, utópia marad.

A bolsevik teoretikusok felvállalták az elidegenedés leküzdésének történelmi célját is,⁴⁰ ami legélesebben érutermelés-ellenességükben csapódott le. Az viszont csak látszat, hogy a magukat az ő eszmei örökösüknek valló államszocializmusok e program következetes végrehajtói lennének, hiszen ezek berendezkedése - legalábbis dolgozatunk hipotézise szerint - premodern természetű.

Befejezésül, afféle bizonyoságként, felvázoljuk az államszocializmusok létrejöttét a Modern Társadalom optikáján keresztül.

Az államszocializmusokat olyan, a marxizmus totalitás-igényét felvállaló "totális mozgalmak" teremtették meg, mely a kommunizmus mielőbbi felépítése, s - evvel szoros összefüggésben - a létező kapitalizmus teljes tagadása jegyében "össztársadalmi problémamegoldásra, a társadalmi részrendszerek totális újjászervezésére" törekedtek. Ezek a mozgalmak "egyetlen elvből" levezethető "totális, teljes, minden szférára kiterjedő változást" kezdeményeztek.⁴¹ Mivel az egyes létszférák eltérő sajátosságait, belső törvényszerűségeit figyelmen kívül hagyták,⁴² e mozgalmak hatalomorientált jellege felerősödött, ami a teljes tagadásra épülő totális változtatás igényéből egyébként is következik, nem is beszélve az egyes szférák elkülönült rétegeinek ellenállásáról. Egyetlen társadalmi részrendszer, a hatalmi szféra messze a többi fölé emelkedett, mert az egyes alrendszereket tekintve egyidejű és rövid lefutású változások megkövetelték az elkülönült szférák belső törvényszerűségeinek, autonómiájának, elkülönülésének kikapcsolását.

Az uralmi centrumban helyet foglaló apparátus az osztársadalom nevében, de annak intézményi felhatalmazása és ellenőrzése híján magába szivta a gazdaság oldaláról a közvetítő médium /pénz/, az elkülönült réteg /vállalkozó/, a sajátos logika /gazdasági racionalitás helyett hiperracionalitás/, illetve a politika oldaláról a részvétel és képviselet funkcióját. Így restaurálódott a társadalmi alrendszerek premodern összefonódása és logikátlanodása az apparátus, a politikai-hatalmi struktúra keretében, ami által csökkent teljesítményük, hatékonyságuk.

Anakronizmus, hogy a demokrácia még úgy sem jelent meg, mint az osztályhatalom gyakorlásának, azaz a hatalom megtartásának rendszerközömbös technikája,⁴³ ami az államszocializmusok sorozatos rendszerválásaiba torkollott.

Az európai típusú fejlődést tekintve ez akkor a hatalom "felvilágosulatlanodása" volt...

J E G Y Z E T E K

Dolgozatunk egy általánosabb elméleti és módszertani problémafelvetés szándékával íródott. Terjedelmi korlátok miatt le kellett mondanunk több - politikailag "kényes" - állításunk tételes bizonyításáról.

1. Az idézetek megtalálhatóak: MM 8, 129. oldal, Bp., 1962, ill. Vallás a pusztaság határain belül. Gondolat Kk., 1980, 214-215. oldal.
2. Lásd erre Hegedüs András és Márkus Mária "A modernizáció és a társadalmi fejlődés alternatívái" c. kéziratának kritikáját a politikai hatalom részéről, az MSZMP KB mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalását /többek között/ a Magyar Filozófiai Szemle 1973. 1-2. számában. Továbbá Aczél Györgynek "Az ideológiai és kultúrális élet időszzerű kérdései" c. beszédét /In. uő: Szocializmus - kultúra - közösségi ember. Kossuth Kk., 1974./
3. A problémát illetően fogalmi finomításokra kényszerülünk, ami terminológiai zavarnak tűnhet, de ez a modernizációs elméleteken belüli, fogalmilag nem tisztázott felfogásbeli eltéréseknek tudható be.
4. Ezt tartalmazzák a hagyományos modernizációs elméletek, vagy az Ágh Attila által képviselt "felülről való forradalom" mint modernizáció elve. A gyakorlatban többnyire az adaptációs modernizációban merülnek ki.
5. Az államszocializmusokat nem tartjuk meghaladhatatlannak, de ehelyütt nem térünk ki a szocializmus rajta túlmutató erőinek a tárgyalására, mely "kemény" politológiai dilemma.
6. Több ponton erős a párhuzam Hankiss Elemér és a magunk koncepciója között. A sarkallatos eltérés az, hogy Hankiss szerint a szervező elvek "semmiféle formában nem előzik meg magát a társadalmi formációt. Nem előregyártott tervek és nem valamiféle eleve meglévő ideák,

amelyek aztán a történeti folyamatban testet öltenek". Ezért tagadja, hogy a szervező elvek "az elsődleges tényezők". /A "fekete doboz". Valóság, 1984. 4. 22. old./ A közép-európai államszocializmusokat illetően nem osztjuk Hankiss nézetét, feltéve, ha azokat nem formációknak, hanem csak rendszereknek tekintjük.

7. Egyszerűen tarthatatlan, hogy nincs politoszociológiánk!
8. Az általunk követett módszer természetesen nem pótolhatja, hanem csak kiegészítheti a történettudomány módszereit.
9. Itt Marxot követjük. Lásd MEM 46/2, 142. oldal, Bp., 1972.
10. MEM 46/1, 344-345. oldal, Bp., 1972.
11. Tanulságos az, amit Huszár István a Párttörténeti Intézet élére történt kinevezése kaposán Baló Györgynek nyilatkozott: "Én végig éltem 1956-ot, de mégis olyan új ismeretet kaptam, amelyek megdöbbentettek." "Szeretném egyszer megismerni a párt igazi történetét ... Most már tudom, hogy ezt az igazi történetet sohasem fogom megismerni!" /A reform a szocialista építés létformája. Mozgó Világ, 1986. 2, 13. oldal./ Igazolni látszik hipotézisünket, hogy Huszár szerint vannak, akik úgy tartják "a Párttörténeti Intézet a liberális és a revizionista gondolatok letéteményesévé vált"!! /uo. 24. oldal/
12. Almási Miklós: A "nyitott elmélet" lehetőségei. Világosság, 1983. 4, 210-217. oldal.
13. Szabó Miklós: Programideológiák és állapotideológiák. Világosság, 1979. 2.
14. Erős Ferenc: Pszichológia és ideológiakritika. Világosság, 1979.1, 34. oldal.
15. "Háttérbeszélgetés" Jürgen Habermassal. Papp Zsolt interjúja. 1983.3, 25. oldal, Valóság.
16. Vajda Mihály: Objektív természetkép és társadalmi praxis. Magyar Filozófiai Szemle, 1967.2, 317-319. oldal.

17. Szabó Miklós: Néhány szó a demokráciáról. Világosság, 1983.3, 184. oldal.
18. Karl Marx: Tézisek Feuerbachról. MEM 3, 7-10. oldal, Bp., 1960.
19. Kolin Péter: Társadalmi szerkezetek - vallási szerkezetek. Világosság, 1974.12, 729. oldal.
20. Molnár Gusztáv: Gaál Gáborról személytelenül - avagy a magasabb rendű erkölcs kritikája. A Hét. 1981. dec. 25.
21. A szubsztanciális elemzés éppen az ismeretelméleti háttér miatt alkalmazható, hiszen amivel szemben állunk, az rokon egy Platónig visszanyúló és a neokantianizmusban újravirágzó szemlélettel. Kitűnő elméleti és módszertani kiindulópont a kérdés tárgyalásához Rózsahegy Edit "Cél és tevékenység" c. könyve./Kossuth Kk., 1973./
22. Cselekvési típusú definíció pl. Marxnál az, hogy a kommunizmus nem állapot, amit el kell érni, és nem eszme, amit meg kell valósítani, hanem jelenidejű forradalmi gyakorlat. Vagy pl. Leninnél az, hogy a szovjet-orosz társadalom azért szocialista, mert célja a szocializmus felépítése. A két típusú definíció a politikai ideológiákban összemosódik és társadalmi tudatzavarokat okoz.
23. Krausz Tamás: Szocializmus-képek a húszas években. Világosság, 1984.4, 207. oldal.
24. Erre utaló jegyek azért a hivatalos állásfoglalásokban is megjelennek: "... a vállalatvezetés rendelkezésére álló termelőeszközöknek és munkaerőalapnak a legtöbbet kell hoznia a szocializmus, a nép javára." /Kádár János: Elvi, reális, előremutató program. Társadalmi Szemle, 1980. 10./
25. Garai László: A kommunizmus fogalmának gazdasági-filozófiai érvényessége. Magyar Filozófiai Szemle, 1973. 5-6, 653. oldal.
26. A "politikai osztály" fogalmát az azt a hazai szakirodalomba bevezető Ágh Attilától vettük át. Értjük alát-

ta azt, hogy egy társadalmi szegment az osztálytársadalom nevében látja el a képviselet és részvétel funkcióját, tükrözve az ellentmondást a "nép mobilizálása és a hatalomból való részesedés között", hiszen a "nép javáért dolgozunk" elve alapján "a népnek a hatalomból való kizárását" valósítják meg. /A homo politicus antinómiái. Valóság, 1985.3./

27. Az elmondottakat már előlegeztük az objektivista ismeretelmélet és a sztalinizált marxizmus funkcióinak ecsetelésével. Van azonban a problémának a marxizmus egészét érintő ismeretelméleti alapja is. Az, hogy az empirikus proletár empirikus /Leninnél "trade unionista", Marxnál "magánvaló"/ tudata a magánegyén polgári tudata! Meghaladása, a marxizmus szerint, a polgári társadalmon kívüli erők /teoretikusok, párt/ segítségével történhet. Ezen alapul Lukács Györgynél a proletariátusnak a párt általi "hozzárendelt tudata", ami az állampolgárokat pusztán objektumnak tekintő politikai gyakorlat presztalinista elméleti alátámasztásának tekinthető. Évtizedekkel később, pl. Marcusenál /!/, már nem a proletariátus és pártja /élcsapat/ válik a forradalom motorjává, hanem a társadalom marginális rétegei, mint pl. a diákság. A revizionizmus másik végletében viszont, Bersteinnel kezdődően, a mozgalom célja a proletariátus polgárosodásává degradálódik.
28. Fehér Ferenc írja a sztalin pszichológiáról: "Mindenki gyanús, mindenki csak a nyavalyás kis személyes érdekeit nézi, szembe vele, aki fenntartás nélkül odaadja magát a forradalomnak, mindenki szembeszegül, engedetlenkedik." /Kortárs, 1968.1./
29. Tálas Barna: A marxista ideológia eltorzulása a kínai társadalmi-gazdasági elmaradottság viszonyai között. In: Vass Henrik /szerk./: Elmaradottság és ideológia. a XIX-XX. században. Akadémiai Kiadó, 1985, 178. oldal. Tálas általánosabb érvennyel tette megállapítását!

30. Erre a következtetésre jut - szerintünk - Pászka Imre is. /Struktúrák és közösségek. Bukarest, Kriterion, 1984./
31. Szoboszlai György: Az állam helye a szocializmus politikai rendszerében. In: A politikai intézmények fejlesztési irányai. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1984, sorrendben a 63., 96., 71., 64. oldalakon.
32. Lásd erre - többek között - Tőkei Ferenc: A kínai elégia születése. Kossuth Kk., 1986, 16-18. oldal.
33. Ez valósul meg a tervlebontás és tervfelösszesítés pazarló és anarchikus alkurendszerében, amit Bauer Tamás a "Terv, beruházás, ciklusok" c.könyvében behatóan elemzett.
34. Az apparátus kultikus szerepét Hermann István is az értékviszony megjelentetéséből, a használati érték fetiszizálásából magyarázza, sőt kifejezetten tradicionális /1/ jelenségnek tartja. /A mai kultúra problémái. Kossuth Kk., 1974./
36. Erős párhuzamok fedezhetőek fel az egykori olasz korporatív elgondolásokban is! Lásd Csillag István-Lengyel László: Vállalkozó, állam, társadalom. Közgazdasági és Jogi Kk., 1985. 91-92. oldal. Az uniformizálódást mint individuum-ellenes jelenséget Hermann István is kiemeli. /Id.mű: 286. oldal./
37. Ehhez Szabó Máté és főleg Pokol Béla interpretációit használtuk fel elsősorban. A bőséges anyagból ehelyütt csak a Szociológia: 1984-1985. 1-2. és 1986. 1-2. számaira hívjuk fel a figyelmet.
38. Hankiss Elemér-Manchin Róbert-Füstös László-Szakolczai Árpád: Kényszerpályán? MTA Szociológiai Kutató Intézet, 1982, "Az értékrendszer modernizációja" c. fejezet, 243-369. oldal.
39. Aczél György "az igazi forradalmi erők" nevében beszélve a modernizációt "a burzsoá elméletek terminológiájának" tartja, és fő kifogása az /lásd a 2. jegyzetet/,

hogy Hegedűs és Márkus "a fejlett tőkésországok és a kelet-európai országok különbségét a fejlett és a kevésbé fejlett társadalmak közti viszonyként" kezeli. Aczél álláspontja a korabeli gazdaságpolitikai restrikcióval vághat egybe, mert szerinte, "ha" a bírált koncepció "nem is állítja vissza" a magántulajdont, - a bürokratikus modell ellenében - "nyereségre orientált, aqisitiv" /=gyűjtő/ típusú társadalmakat preferál!

40. Tallár Ferenc: Az orosz történelmi fejlődés sajátosságai, a 30-as évek. Medvetánc, 1982.2-3, 73-75. oldal.
41. A totális mozgalmakat Szabó Máté nyomán jellemezzük. /A társadalmi mozgalmak és új típusaik elméleti elemzéséhez. Társadalomkutatás, 1986.3-4, 118-119. oldal./
42. Találkozóan állapította meg Bibó István még a "fordulat éve" előtt, hogy a kommunisták "Túlontúl megtanulták ugyanis azt, hogy mindezek az intézmények /büntető és fegyelmi jog - L.T./ merő eszközök társadalmi, gazdasági, hatalmi helyzetek fenntartása érdekében, és a kérdés csupán annyi, hogy a haladás vagy a megrekedés erői használja-e őket". Egy "hatalmi tényező ... ezeket az eljárásokat a maga eszközeként éppen akkor használhatja fel, ha nem akármikor és akármire használja, hanem belső szabályaikhoz, törvényeikhez, szakmaszerűségükhöz alkalmazkodva". /Válogatott tanulmányok. Második kötet. Magvető Kk., 1986, 528-529. oldal./
43. Bibó István: Az államhatalmak elválasztása egykor és most. Id.mű: 390-391. oldal.